

NIZAMI SÜLEYMANOV MƏMMƏD OĞLU
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
"Azərbaycan tarixi" kafedrasının dosenti.
nizamisuleymanov@mail.ru

SƏFƏVI ŞAHLARININ DAXILI TİCARƏTİN VƏ XARICI İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN INKİŞAF ETDİRİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ TƏDBİRLƏRİ

Açar sözlər: Şah, Şah Abbas, Şah Səfi, Təbriz, tamğa

Ключевые слова: Шах, Шах Аббас, Шах Сефи, Тебриз, тамга

Key words: Shakh, Shakh Abbas, Shakh Safi, Tabriz, tamga

Səfəvilər dövründə ticarət ölkə iqtisadiyyatının çox mühüm və gəlirli sahələrindən biri olduğundan, dövlət daxili ticarət məsələlərinə və xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Səfəvilər elə hakimiyyətlərinin ilk çağlarından Azərbaycanın iqtisadi inkişafı yolunda əngələ çevrilən bir sıra maneələrlə üzləşmişdilər. Hələ XIII yüzilliyin ortalarında monqollar tərəfindən tətbiq edilən və bazara satış üçün çıxarılan məhsullara görə tacirlərdən alınan tamğa vergisi XV yüzilliyin II yarısında Uzun Həsən tərəfindən yarıbayarı azaldılsada [1, 321] bu vergi XVI yüzilliyin 60-cı illərinin ortalarına qədər qalmaqda davam etmişdi. Tamğa vergisi ilə yanaşı iqtisadiyyatın bir çox gəlir sahəsinin monqol çağından tətbiq edilən iltizam sistemi də sənətkarlıq və ticarətin inkişafını ləngidirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, iltizam sistemi və bir çox başqa amillərin daxili bazarın inkişafına və xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə mane olması dövlətin iqtisadi maraqlarına qətiyyəən uyğun gəlmirdi. Elə buna görə də I Şah İsmayıl ölkənin paytaxtı olan Təbriz şəhərində ticarətin canlanmasına və inkişafına mane olan səbəblərlə ciddi maraqlanmış, onların bəzilərinin aradan qaldırılması ilə bağlı fərmanlar vermişdi. I Şah İsmayılın 5 oktyabr 1509-cu il fərmanından aydın olur ki, Hüseyin bəy Lələnin maaş müqabilində rəsm-ül-himayə adı ilə Təbriz tacirlərindən aldığı vergi şahın tacirlərə sədəqəsi olaraq ləğv edilmişdi. Həmin fərmanda deyilirdi: «Bundan sonra məzkur camaatdan bir dinar da tələb edilməsin» [2, 311].

Göründüyü kimi, keçmişdən qalan bir sıra vergi və mükəlləfiyyətlər XVI yüzillikdə də daxili bazarların formalaşması prosesinə və fəaliyyətinə ciddi mane olurdu. Ancaq I Şah İsmayıl məhdud miqyaslı fərmanları ilə ticarətin inkişafına mənfi təsir göstərən bu maneələri tamamilə aradan qaldıra bilmədi.

XVI yüzilliyin 30-50-ci illərində Osmanlı — Səfəvi savaqlarının ölkə iqtisadiyyatına vurduğu ziyan və tamğanın mövcudluğu nəticəsində ticarətin, sənətkarlığın getdikcə çökməsi dövlətin iqtisadi maraqları ilə uzlaşmır və xəzinə tədricən əsas gəlir qaynaqlarından məhrum olaraq boşalırdı. I Şah Təhmasib (1524-1576) yeni iqtisadi siyasət xəttinə uyğun olaraq ticarəti inkişaf etdirməklə, xəzinənin gəlir qaynaqlarını formalaşdırmaq üçün ilk növbədə tamğa vergisinin ləğvini zəruri hesab etmiş və 1565-ci il martın 16-da bu barədə fərman vermişdi. Fərmana əsasən karvan yolları, keçidləri və şəhər bazarlarında tacirlərdən alınan tamğa vergisi aradan götürülürdü. Təbrizin cümə məscidinin divarına həkk olunmuş həmin fərmanda göstərilirdi ki, Şah yuxusunda Sahibi-Əzzamanı (on ikinci imamı) görmüş və o, şaha bildirmişdir ki, çox yaxşı iş görüb bu tamğanı bağışlamısan və qalanını da bağışla. Və Şah Sahibi-Əzzamanın əmri ilə fərman verdi. Bu fərmanda deyilir ki, məmaliki məhrusənin (dövlət və ya Şah tərəfindən qorunan ölkələrin – N.S.) bir çox yerlərində, o cümlədən Azərbaycan, İraq, Fars, Xorasan, Şiraz və Gilanda qızıl və gümüş zərb edilən zərboxanalardan

alınan tamğaları 14 Məsumə həzrətlərinə hədiyyə etdim və bundan sonra bütün Təbriz darüssəltənəsi, Ərzurum və İraq yollarından toplanılmalı olan və əvvəlki illərdən qalan 3885 dinarın alınmasını qadağan etdim [3, 109-110].

Qeyd etmək lazımdır ki, ləğv edilən verginin miqdarı haqqında mənbələrdə müxtəlif rəqəmlər verilmişdir. Belə ki, dövrün bir çox tarixçilərinə görə ləğv olunan tamğa vergisi 30 min tümən [4, 428], İsgəndər bəy Münşiyə görə isə min tümən məbləğində idi [5, 123]. Qazi Əhməd Qumi də məmaliki-məhrusə ərazisində I Şah Təhmasibin imamlara və başqa müqəddəs adamlara ehsan olaraq 30 min tümən məbləğində tamğanı əhaliyə bağışladığını bildirmişdir. O göstərir ki, «bu barədə qanunnamə (pərvanəçə) də yazılmış və ölkənin hər tərəfinə göndərilmişdir. Və əmrə görə fərman daş üzərinə həkk edilmişdir. Dünyanın sultan və xaqanlarının heç biri camaata bu cür mərhəmət göstərməmişdir» [6, 449-450]. Qazi Əhməd Qumi hicri 994-(1585-1586)-cü ildə də fərmanın qüvvədə olduğunu və ona əməl edildiyini qeyd etmişdir. Müəllif həmin fərman əsasında yoxsulların xəzinəyə borclarından azad olduğunu, əksər şəhərlərin əsnaf və sənətkarlarından alınan vergilərin ləğv edildiyini, şəriətə uyğun olaraq qumarxana və şərabxanaların bağlanaraq, onlardan nağd pul alınmasına son qoyulduğunu göstərmişdir.

Səfəvi dövləti tarixinin əsas tədqiqatçılarından olan O.Ə.Əfəndiyev tamğanın şəhər əhalisi və tacirlərlə yanaşı sənətkarlıq müəssisələrindən də pulla toplanılan vergi olduğunu göstərmişdir [7,45-46]. S.M.Onullahi isə bir sıra qaynaq materiallarına əsaslanaraq, tamğanın sənətkarlara deyil, tacirlərə və ticarət müəssisələrinə aid olduğunu qeyd etmişdir [8, 147]. Tamğanın bilavasitə ticarətlə bağlı olmasını İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumatlar da bir daha təsdiq edir. Hər iki müəllif I Şah Təhmasibin 1565-ci ildə tacirlərdən alınan «yollar və şəhərlər tamğasını» («yol pulunu») onlara bağışladığını, yollarda tacirlər və müsafirlərin bu vergi ilə qoruyucular (karvan yollarını mühafizə edən əsgərlər – N.S.) tərəfindən incidilməsi hallarının aradan götürüldüyünü bildirmişlər [5, 123]. İsgəndər bəy Münşi bu barədə daha ətraflı məlumat verərək yazırdı ki, I Şah Təhmasib keçmiş şahlar dövründə qüvvədə olan yollar tamğasını ləğv etdi. Əvvəllər yollarda hərəkət edən tacirlərdən, gəlib-gedənlərdən hər il İraq pulu ilə min tümən alınır. I Şah Təhmasib həzrət Sahib Əzzamanı (on ikinci imamı) hicri 972-ci ildə yuxuda gördüyü üçün qeyd olunan yol pulunu tacirlərə, gedib-gələnlərə bağışladı. Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah Təhmasibin bu fərmanının icrası ölkə iqtisadiyyatının bərpa imkanlarını artırmış, ticarət canlanmış və dövlət xəzinəsi yeni gəlir mənbələri qazanmışdı.

Ölkə miqyasında ticarətin inkişafı bir sıra daxili və xarici amillərlə bağlı idi. Daxili ticarətin inkişafı, ilk növbədə ictimai əmək bölgüsünün meydana gəlməsindən, əmtəə istehsalının yaranması və genişlənməsindən asılı idi. XVI yüzillikdə ölkə miqyasında başlanan iqtisadi təkamüllə bağlı olaraq ictimai əmək bölgüsü və əmtəə istehsalının meydana çıxması şəhərlərdə daxili bazarların inkişafına təkan verirdi. Daxili tələbatın artmasına uyğun olaraq dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlərlə müşayiət olunan sabit daxili siyasət kursu da daxili bazarların yaranması və ticarət əlaqələrinin genişlənməsində az rol oynayırdı. Bu baxımdan, sözsüz ki, 1565-ci ildə I Şah Təhmasib tərəfindən tamğa vergisinin ləğv edilməsi ölkə daxilində iqtisadi inkişafa və ticarətin genişlənməsinə nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir göstərə bilməmişdi. Daxili bazarların yaranması və inkişafı eyni zamanda Səfəvi dövlətinin beynəlxalq qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsindən və yeni tranzit ticarətindən asılı idi. Bir sıra xarici iqtisadi amillər də ticarətə əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərirdi və qeyd etmək lazımdır ki, belə təsirlər heç də həmişə müsbət olmurdu. Məsələn, 1534-1555, 1578-1590-cı

və 1603-1639-cu illər Osmanlı — Səfəvi qarşıdurmaları həm daxili, həm də tranzit ticarətə böyük ziyan vurmuşdu.

Avropa ölkələri ilə mal mübadiləsini və ticarət əlaqələrini genişləndirməyə çalışan I Şah Abbas 1599-cu ildə ingilis Antoni Şerli ilə Qərbin bir sıra dövlət başçılarına xüsusi fərman göndərmişdi. Fərmanda göstirilirdi ki, xristian dininin bütün məzhəblərindən olan tacirlərə Səfəvi ölkəsində sərbəst ticarət etmək hüququ verilir və yerli məmurların onların işlərinə qarışmasına və onları incitməsinə yol verilməyəcəkdir. Fərmanda eyni zamanda xristian tacirlərinin idxal etdikləri mallardan gömrük alınmayacağı, tacir vəfat etdikdə malının onun ortağına, xidmətçisinə, yoldaşına veriləcəyi və bu məsələlər üzrə yerli məmurların məsuliyyət daşıyacağı da qeyd olunurdu [9, 101, 103-104]. Fərmanın sonluğunda göstərilirdi: «...Bizim əyalət və vilayətlərimiz onların üzünə açıqdır. Ölkəmizdə icazənamələrin yeniləşdirilməsi barədə vahid bir qayda olmasına baxmayaraq heç kim onlardan gəliş və gedişlərinin səbəblərini soruşa bilməz...».

Sabit daxili iqtisadi siyasət kursunu müəyyən edən I Şah Abbas yerli tacirləri dövlət himayəsi altına alaraq ticarəti genişləndirib, onu xəzinənin əsas gəlir qaynaqlarından birinə çevirə bilmişdi. I Şah Abbasın ticarət və sənətkarlığın inkişafına himayədarlıq siyasəti karvan yollarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin təşkili və yolların abadlaşdırılması işinə qayğı göstərməsi, karvansaralar tikdirməsi, quldurlara qarşı amansız mübarizə aparması və yeni yollar çəkdirməsi ilə ifadə olunurdu. O, Xəzər dənizi sahili boyunca Mazandarana qədər 270 km uzanan çinqıl və sal daşlar döşənmiş yollar çəkdirmişdi [10, 184]. Bununla bağlı Isgəndər bəy Münşi yazırdı ki, ölkənin yollarında gediş-gəliş olduqca çətin idi. Şah Abbas hakimiyyətə gəldiyi ilk gündən bu çətinliklərlə maraqlanmağa başladı. O əvvəlcə yolkəsənlərin kimliyini müəyyən etdi. Sonra onların başçılarını tutdurdu, bəzilərini tərbiyə edərək bağışladı, bəzilərini isə cəzalandırdı. Məmaliki-Məhrusədə yolların təhlükəsizliyini təmin etdi.

Bu dövrdə ölkədaxili iqtisadi əlaqələr karvan yolları və yolkənarı karvansaraların qorunub saxlanması və normal fəaliyyət göstərməsindən daha çox asılı idi. Bunun üçün isə kifayət qədər vəsait tələb olunurdu. Fransa səyyahı və elçisi Jan Batist Tavernye yazır ki, Naxçıvan yaxınlığında Araz çayı üzərində körpü var idi. Bu körpüyə şəhərin maliyyə idarəsinin mübaşiri nəzarət edir və oradan keçən karvanlardan rəhdari (gömrük rüsumu – N.S.) toplayırdı. Körpüdən keçib şəhərə daxil olmayan karvanın hər dəvə yükündən 10 abbası alırdılar. Bu pul yolların təhlükəsizliyi və qorunmasına sərf edilirdi. Ölkənin bütün bölgələrində açılıb baxılmadan karvan yüklərindən eyni qaydada rəhdari alınır. Hər bir əyalətin hakimi mövcud qanunlara görə öz ərazisindən keçən ticarət karvanları üçün məsuliyyət daşıyırdı. Əyalət hakimi oğurlanmış malın dəyərini ödəməli idi. Buna görə də ölkə miqyasında karvan yolları təhlükəsiz idi. Ticarət yolları ilə təkbaşına da istənilən yerə sərbəst mal aparmaq mümkün idi [11, 61-62].

Bütün bunlar daxili və xarici ticarətə dövlət qayğısının nəticəsi idi. Dövlət ölkənin iqtisadi bölgələrini daha sıx əlaqələndirmək üçün bir sıra tədbirlər görürdü. Məsələn, yolların keçdiyi çaylar üzərində körpülər salınmış, İsfahan və bir çox başqa şəhərlərdə örtülü bazarlar tikilmişdi. I Şah Səfi (1629-1642) ölkənin daxili bazarlarında ticarətin tənzimlənməsi ilə əlaqədar xüsusi qanun vermişdi. Həmin qanun türk səyyahı Evliya Çələbinin diqqətindən yayınmamış və bu qanunu ölkənin ən yaxşı xüsusiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirmişdi. E.Çələbi yazırdı: «Şeyx Səfi (Şah Səfi) qanunu üzrə bütün bazarlarda alqı-satqı bisti, abbası, gümüş və altın ilə aparılır. Bu ölkədə əcnəbi pulları tədavüldə yoxdur... Tədavüldəki sikkələrin üzərində, ölçü vahidlərinin uclarında, gilələrin üzərində, satış parçalarının uclarında «la ilahə illəllah» sözləri yazılmışdır... Bazar və dükanlarda, meydan bazarlarında sarı tuncdan

hazırlanmış asma tərəzilər vardır... Hər cür malı düzgün tərəzilərdə çəkib satırlar. Buğda, düyü və başqa dənli bitkilər gilə ilə çəkilib satılmır. Onlar tərəzidə çəkilir. Parça və başqa arşın mallar Məkkə qulacı ilə ölçülüb satılır. Mal-qara isə qanuna müvafiq şəxsin təyin etdiyi qiymətlərə uyğun satılır» [12,33].

Evliya Çələbi Səfəvi məmləkətinə 1654-cü ildəki səfərində bir daha bazar və dükanlarda malların satışı ilə maraqlanaraq yazırdı: «Hakimlərin Şeyx Səfi nırxı (yəni qiymət məzənnəsi – N.S.) deyə zəbt və rəbt etmələrinə, təmizliyinə eşq olsun! (yəni hakimlər tərəfindən Şah Səfinin hökm və sərəncamlarının düzgün yerinə yetirmələrinə, belə qayda-qanuna eşq olsun! – N.S.)» abbası və bistilərinin üzərində «La ilahə illəllah Məhəmməd Rəsulullah Əli vəliyullah» yazırlar. Sikkə üzərində qəlp, xilaf iş görəni, qəlp pul kəsən adamı aman vermədən qətlə yetirirlər. Bütün bazarlarında yeyəcək və içəcək Əli tərəzisi ilə satılır, hətta buğda, yumurta, bişmiş toyuq, ağ çörək və bütün ərzaqlar tərəzi ilə satılır. Heç kim Səfi nırxını pozmur. Çünki hiyləgərlərin (saxtakarlıq və möhtəkirlilik edənlərin – N.S.) dərhal gözlərinə mil çəkir, başına tas keçirirlər. «Möhkəm bir Əli inzibati qaydası hökm sürür..» [13, 36].

Məlum olduğu kimi, I Şah Səfi 1629-cu il yanvarın 8-də tacqoyma günü rəiyyəət və sənətkarların hamısının borclarını, dövlətin I Şah Abbas dövründə ipək ticarəti üzərinə qoyduğu inhisar hüququnu ləğv etmişdi. Hərbi qulluqçuların məvacibləri də ödənilmişdi. Şahın fərmanı ilə əhali üzərinə qoyulmuş vergilər də azaldılmışdı. Belə bir iqtisadi siyasət daxili və xarici ticarətin, iqtisadi əlaqələrin və bütövlükdə məhsuldar qüvvələrin inkişafına əlverişli şərait yaratmışdı. Osmanlı dövləti ilə bağlanmış 1639-cu il sülh müqaviləsi ölkədə dinc quruculuq işləri aparılmasına imkan vermişdi.

Bazarlarda məhsulun satış qiymətinə nəzarət sisteminin tətbiq edilməsi və məhsul satışının dövlət səviyyəsində tənzimlənməsi də iqtisadi inkişaf prosesinə müsbət təsir göstərirdi. Dövlətin göstərişləri ilə məmurlar gündəlik tələbat mallarının alqı-satqısına ciddi nəzarət edir, qiyməti pozanlar cəzalandırılırdılar. Bütün bunlar türk səyyahı Evliya Çələbinin nəzərindən yayınmadığına görə «Şeyx Səfi nırxı-deyə zəbt və rəbt edənlərə eşq olsun» demişdir. Göründüyü kimi, I Şah Səfinin 1629-cu ildə verdiyi hökmlər yerli hakimlər tərəfindən yerinə yetirilir, bazarlarda qiymət məzənnəsi düzgün nizamlanır, qayda-qanuna ciddi əməl olunurdu [14, 153-154].

Seyid Həsən bin Murtuza Hüseyini Astrabadi danışdığımız məsələlər barəsində daha ətraflı məlumat verərək yazırdı ki, I Şah Səfi 11 mart 1629-cu il fərmanı ilə yoxsulların və xüsusən tacirlərin rifahını yaxşılaşdırmaq üçün onların keçmiş illərdən xəzinəyə olan 500 min tümən məbləğində borclarını ləğv etdi. Və fərmanda əmr olunurdu ki, satış mallarının qiymətləri satıcılarla alıcılar arasında qarşılıqlı razılaşma əsasında müəyyən edilsin. Hakimlər sövdələşmə zamanı onların işlərinə müdaxilə etməsinlər [15, 239].

Seyid Həsənin ilk baxışdan E.Çələbinin fikirləri ilə ziddiyyət təşkil edən bu məlumatından belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, bazar qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənmir və qiymətlər yalnız qarşılıqlı razılaşmaya əsaslanırdı. Seyid Həsənin məlumatlarından aydın olur ki, Şah Səfinin fərmanında dövlətin nəzarətində olmayan sərbəst alqı-satqı sahəsinə rəsmi dairələrin müdaxiləsi qadağan edilirdi. Ancaq şəhər bazarlarında satılan malların, xüsusilə ərzaq məhsullarının qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənirdi. Şəhər bazarlarında satışa çıxarılan ərzaq məhsullarının qiymətləri ilin fəsilləri nəzərə alınmaqla, hər ay möhtəsib əl-məmalik tərəfindən təsdiq edilib, naziri-biyutata təqdim olunurdu. Şəhər əhalisinə satılan ərzaqların qiymətlərinə müşriflər (məmurlar) tərəfindən nəzarət edilir, bunu pozanlar və yaxud saxtakarlıq edənlər dərhal cəzalandırılırdılar [16, 49].

I Şah Səfinin iqtisadi siyasəti böyük əraziyə malik vilayətlərin mərkəzi olan iri şəhərlər arasında ticarət əlaqələrini gücləndirməklə daxili bazarların inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi dövlətində daxili iqtisadi əlaqələr mövcud gömrük sistemi ilə tənzim edilirdi. Şah Səfi dövründə Səfəvi ölkəsində olmuş, buradakı mövcud iqtisadi sistemi proteksionizm (himayəçilik) siyasətinin hökm sürdüyü Rusiyadakı sistemlə müqayisə edən alman alimi və səyyahı A.Oleari yazırdı: «İran (Səfəvi – N.S.) Rusiya kimi bağlı (qapalı) yox, açıq ölkədir. Yerli əhali və yad xalqlar dövlətə tələb olunan gömrüyü ödəmək şərti ilə istədikləri kimi ölkəyə gəlib-gedə, ticarət və sənaye ilə məşğul ola bilirlər» [17, 791].

Şah Səfi verdiyi qanunlar və gömrük siyasəti ilə daxili ticarəti və ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrini nizamlamaqla yanaşı bu sahələr üzərində dövlət nəzarəti yaradırdı. Bu dövrdə tacirlərdən və adi satıcılardan yollarda gömrük nəzarətçiləri (rəhdarlar) tərəfindən «rəhdari» adlı yol gömrüyü (rüsüm), şəhərlərin giriş darvazaları və bazarlarda isə bac (ticarət rüsümü) alınır. Adam Oleari Şah Səfi dövründə ticarət yollarında gömrük məntəqələrinin artırıldığını bildirərək yazırdı: «Şah Təhmasib vaxtında bir çox gömrükxanalar aradan götürülmüşdü. Şah Abbas onları yenidən bərpa etdirdi. Şah Səfi isə onların sayını daha da artırdı, nəinki sərhədlərdə, hətta ölkə daxilindəki əsas ticarət mərkəzləri olan şəhərlərdə, xüsusilə çoxlu keçidləri və körpüləri olan yerlərdə gömrükxanalar yaradılmışdı. Yerli və əcnəbi olmalarından asılı olmayaraq buradan keçən bütün tacirlər məlum kömrüyü ödəməli idilər».

Belə bir faktı da qeyd etməyi lazım bilirik ki, I Şah Abbasın (1587-1629), I Şah Səfinin (1629-1642) və II Şah Abbasın (1642-1666) hakimiyyətləri dövründə dövlətin yeritdiyi düzgün iqtisadi, ticarət və gömrük siyasəti ölkənin daxili və xarici ticarətinin inkişafını təmin edə bilirdi. Şah Süleymanın hakimiyyətinin (1666-1694) ilk illərindən başlamış və Şah Hüseyinin hakimiyyəti dövründə (1694-1722) dərinləşmiş iqtisadi tənəzzül və böhran şəraitində dövlətin əsas gəlir sahələrindən biri olan daxili və xarici ticarət zəifləyərək tənəzzülə uğramışdı. Dövrün araşdırıcılarından biri Ə.Rəhmani öz qiymətli monoqrafiyasında ilkin qaynaqların təhlili əsasında Səfəvi imperiyasında iqtisadi tənəzzül prosesinin XVII əsrin son qərinasının əvvəllərindən (1667-1668-ci illərdən) başladığını qeyd etməklə yanaşı daxili və xarici ticarət sahəsində yaranmış böhranlı vəziyyətin səbəblərini aydınlaşdırmağa cəhd göstərmişdir [18, 215-216].

Səfəvi dövlətində iqtisadi tənəzzül əlamətləri XVII əsrin 60-80-ci illərində bu ölkədə olmuş Avropa səyyah və tacirlərinin də diqqətindən yayınmamışdır. Fransız səyyahı və taciri Jan Şarden 1667-ci ildə İsfahan şəhərində çörəyin qiymətinin həddindən çox bahalaşmasının səbəbini, bir tərəfdən, taxıl məhsulunun yarısının çeyirtkələr tərəfindən məhv edilməsi, digər tərəfdən isə, dövlətin yarıtmaz ticarət siyasəti ilə əlaqələndirmişdir. Onun yazdığına görə, İsfahan şəhərinin möhtəsibi ərzaq satanlardan, rüşvət aldığından tacirlər bazarda çörəyin qiymətini özləri təyin edirdilər. Belə bahalıq şəraitində dövlət məmurlarının verdiyi lüzumsuz təkliflər də müsbət nəticələnmədiyindən, iş o yerə çatmışdı ki, Şah Süleyman hətta Yeni Culfadakı ermənilərə İsfahan çörəkxanalarına min batman un göndərmələri haqqında göstəriş verməyə məcbur olmuşdu [19, 1670-1682, 1685].

Bu dövrdə Səfəvi dövlətinin pul tədavülü və gömrük sistemi sahələrində yeritdiyi yarıtmaz siyasət daxili və xarici ticarətin tənəzzülünü daha da dərinləşdirirdi. 1683-1687-ci illərdə Səfəvi imperatorluğunda olmuş Hollandiya elçisi Sanson ölkədə pul tədavülünün çox acınacaqlı vəziyyətdə olması haqqında belə yazırdı: «Ölkədə qəlp sikkə hazırlayıb tədavülə buraxan şəxslərə qarşı lazımi ölçü götürülmür. Qəlp, saxta sikkə zərbinin üstü açılanda belə şəxslərdən rüşvət alıb cəzalandırmırdılar. On ildən çoxdur ki, İranda (Səfəvi – N.S.) sikkələri

yeniləşdirmək və pul islahatı keçirmək üçün fəaliyyət göstərilir. Şah (Süleyman – N.S.) yaxşı əyarlı sikkələr zərb etdirib İsfahan, İrəvan, Təbriz, Ərdəbil, Həmədan və başqa şəhərlərdə tədavülə buraxmışdı. Ancaq bu sikkələr zərrabxanadan çıxıb əhalinin əlinə çatan kimi, şah tərəfindən sikkənin ölkədən çıxarılması qadağan edilsə də, hindlilər yeni sikkələri Hindistana aparırlar. Hindlilər Bəndər Abbas (İran körfəzində liman – N.S.) hakiminə rüşvət verməklə sikkələri İrandan çıxarırlar. Bu qayda ilə ölkə daxilində nə qədər sikkə zərb olsa da, yene sikkə tapılmır [20,188-189].”

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin gömrük sistemi, pul tədavülü, daxili və xarici siyasəti bir-birilə bağlı olduğundan, Sanson belə bir nəticəyə gəlməkdə tamamilə haqlı idi ki, Səfəvi dövlətində ticarət tənəzzülə uğrayaraq dayanmış, gömrük gəliri isə xeyli azalaraq, demək olar əldən getmişdir. Sansona görə, bu vəziyyət ölkənin ziyanıdır və bundan digər millətlər istifadə edirlər. Şah xarici ölkələrlə ipək ticarətinin durğun vəziyyətə düşməsindən ona görə çox zərər çəkmir ki, İsfahan, Kaşan və Təbrizdə təsis etdiyi toxuculuq müəssisələrində toxunan gözəl zərli parçaları daxili bazarda işə keçirir. Bu parçalar ölkənin daxili ehtiyacının ödənilməsinə kifayət edir. Böyük Moğol hökmdarı Hindistan ərazisində Səfəvilərin zərli parçalarının satışının qarşısını almaq üçün öz təbəələrinə zərli paltar geyməyi qadağan etmişdi. Türklər və İranla qonşu olan xalqlar da zərli, qızıl və gümüşlə işlənmiş parçalardan istifadə etmirlər. Buna görə də zərli parça və paltar istehsal edən emalatxanalar yalnız İran üçün işləyir.

Ölkə ticarətinin tənəzzülə uğramasının əsas səbəblərindən biri də xarici ticarət siyasətinin düzgün qurulmaması idi. Bu zaman bir çox hallarda ən yüksək səviyyələrdə dövlət maraqları şəxsi mənafeyə qurban verilirdi. Şardenin qeydlərindən aydın olur ki, Hollandiyanın ticarət nümayəndəsi Herbert Dolores, ingilis nümayəndəsi Anton Fleyer və fransız nümayəndəsi (yəqin ki, özünü nəzərdə tutur – N.S.) Şah Süleymana müxtəlif hədiyyələr və pul şəklində rüşvət verərək, ticarət imtiyazları əldə etmişdilər.

Bütün deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ticarət siyasəti sabit səciyyə daşmamış, iqtisadiyyatın bu mühüm sahəsində inkişaf və tənəzzül mərhələləri bir-birini əvəz etmişdi. XVI əsrin sonu —XVII əsrin əvvəllərində Şah Abbas, Şah Səfi və II Şah Abbasın ticarət sahəsində yeritdikləri uğurlu siyasət sonrakı dövrdə davam etdirilmədiyindən bu sahə tənəzzülə uğrayaraq, Səfəvi dövlətinin sonunadək böhranlı vəziyyətdən çıxma bilməmişdi.

İSTIFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. Redaktor: tarix elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Süleyman Əliyev, Bakı, 1996, 872 s.
2. Layoş Fekete. *Modaxel-i paleoqrafi-ye farsî, sədo yek sənəde farsî*. Budapeşt. 1977, s.311.
3. Nadir Mirzə. *Tarix və coğrafi darüssəltənə-ye Təbriz*, Tehran, h. 1323, 374 s.
4. Şah Təhmasib Səfəvi. *Əsnad və mükatibat-e tarixi, həmrəh ba yaddəşəha-ye təfsili*, be ehtemami doktor Əbdülhüseyn Nəvai. Tehran. H.1347, 546 s.
5. İskəndər bəy Münşi. *Tarix-i aləm aray-i Abbasi*. Cəld-e əvvəl, Tehran, h.. 1350, 607 s.
6. Qazi Əhməd Qumi. *Xülasət ət-təvarix*. C.1-2, Tehran, h. 1359, 1200 s.
7. Эфендийев О.А. *Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI в.* Баку. 1961, 206 с.
8. Onullahi S.M. XIII–XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı. 1982, 278 s.

9. Əhməd Tacbəxş. Iran dər zaman-e-Səfəviyyə. Təbriz, h. 1340, 416 s.
10. Иванов М.С. История Ирана. Москва, 1977, 487 s.
11. Səfərname-ye Tavernye. Tərcome-ye Əbuturab Nuri. Isfahan, h.1336, 719 s.
12. Evliya Çələbi. Səyahətnamə. Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi prof. S.Onullahi. B., 1997, s.33.
13. Çələbi E. Səyahətnamə. VII kitab.Istanbul. 1970, s. 336.
14. Bayramlı Z., Əzizli B. Azərbaycan Evliya Çələbinin 1654-cü il «Səyahətnamə»sində. Bakı, 2000, 174 c.
15. Əz şeyx Səfi ta şah Səfi. Təlife Seyid Həsən bin Murtuza Hüseyni Astrabadi. Tehran. 1364, 311s.
16. Mirzə Səmia. Təzkirət əl-müluk. Be kuşəşe Seyid Məhəmməd Dəbirsiaği. Tehran. 1348, 140 c.
17. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Гольштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг. Пер. с немец. П.Барсова. М., 1870, 1033 s.
18. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и XVII веке (1590-1700 годы). Баку. 1981, 237 s.
19. Şarden. Səfərname-ye Şarden. Tərcomeye Eǧbal Yəǧmai. IV c. Tehran, h. 1374, s. 1656-1952.
20. Səfərname-ye Sanson. Vəze Keşvəre şahənşahiye Iran dər zəmane şah Süleyman Səfəvi. Tərcome - ye doktor Taǧi Təfəzzülü. Tehran, h. 1346, 237 s.

МЕРОПРИЯТИЕ СЕФЕВИДСКИХ ШАХОВ В ОБЛАСТИ РАЗВИТИЯ ВНУТРЕННЕЙ ТОРГОВЛИ И РАСШИРЕНИЯ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ.

В статье исследовано мероприятие Сефевидских правителей Шаха Тахмасиба I, Шаха Аббаса I, Шаха Сефи в области протекции экономики, развитие внутренней и внешней торговли, а также анализировано некоторые вопросы таможенной политике государства.

TRADES ACTIVITIES BY SAFAVYDS SHAH IN DEVELOP OF INNER AND INCREASING TRADE'S OUTCOME ECONOMY RELATION.

Present article is investigating arrangements by Safavyd governor Shah Takhmasib, Shah Abbas, Shah Safy in the fields of protection of question about develop inner and outcome trades and also analyzed some custom policy in the state.

Rəyçilər: t.e.d. H.Cəfərov, t.e.d İ.M.Məmmədov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti "Azərbaycan tarixi" kafedrasının 14 fevral 2012- cil tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol № 8)